

El dolor d'un pare. La poètica del dol en Vicent Andrés Estellés i Giuseppe Ungaretti

Elisa Tameni
Universitat de València

1. Introducció

Si bé molts dels crítics de Vicent Andrés Estellés afirmen que el seu estil és fruit de la clara influència de Pablo Neruda, sobretot si es pensa en obres com el *Mural del País Valencià*, sempre comparat amb el *Canto General*, el propi autor va relativitzar i es va apartar d'aquestes afirmacions. L'any 1978 el burjassoter guanyà el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, consagrant-se com al gran poeta del País Valencià de l'època contemporània arribant, fins i tot, a ser anomenat com a 'L'Ausiàs March' del segle XX. En el mes de juliol-agost de 1978, la revista *Serra d'Or* publicà l'entrevista realitzada per Enric Bou i Maqueda, titulada "Vicent Andrés Estellés: una inconformitat." Al llarg de l'entrevista Bou li fa moltes preguntes relacionades amb la seua poètica i el seu estil, fins a arribar a la fatídica pregunta que em va fer obrir els ulls i que em va despertar una gran curiositat cap al món de la literatura comparada. Açò va donar pas a mesos d'investigació sobre els possibles paral·lelismes que hi ha entre l'obra i la vida de Vicent Andrés Estellés i altres autors italians.

A la pàgina 59 de la revista *Serra d'Or*, núm. 226-227 del mes de juliol-agost de 1978, llegim:

E.B.: ¹ A més de la literatura catalana, has tingut altres preferències?

V.A.E.: Una altra lectura obsessiva que no ha minvat al pas del temps ha estat Pablo Neruda. El vaig "conèixer" tard, l'any 56. Poc després de morir la meua filla vaig entrar en una llibreria, i l'amo, que ja coneixia d'abans, em va fer passar dintre i em va mostrar uns llibres que venia d'amagat. Entre ells els de Pablo Neruda.

E.B.: Creus que t'ha influït?

V.A.E.: No, jo crec que no. Ha estat un objecte de devoció estrany. Els poemes de *Residencia en la tierra* m'agraden molt, però els veig com una cosa llunyana. M'han influït més Rimbaud, Baudelaire, Eluard, Ungaretti, Quasimodo, Walt Whitman, Pavese [...].

A partir d'aquesta contundent afirmació sobre les contaminacions que venien des d'Itàlia, he començat a pensar en què forma un autor com pot ser Giuseppe Ungaretti, haja pogut influir en la trajectòria literària d'Estellés. M'he preguntat si aquesta afirmació i sensació que tenia el burjassoter sobre unes possibles influències, es veia reflectida efectivament en la seua producció o no. Per tant, és a partir d'aquesta suposició que va nàixer el següent estudi de literatura comparada.²

2. Punts de contacte entre Vicent Andrés Estellés i Giuseppe Ungaretti

Arran d'haver llegit i escoltat les gravacions de l'entrevista de 1978 (proporcionades pel mateix Enric Bou que agraiïsc), el treball d'investigació s'ha desenvolupat en tres

¹ Abreviacions: E.B. (Enric Bou i Maqueda); V.A.E. (Vicent Andrés Estellés).

² Abans de fer literatura comparada i endinsar-nos en aquest treball, considere necessari subratllar que, aquest estudi no naix d'una simple suposició meua, sinó que es genera a partir de l'afirmació del propi autor (citada més amunt). D'ací va començar un llarg treball de comparatística, de lectura dels poemes, de les biografies i d'investigació sobre els dos autors per a poder comprovar aquestes contaminacions literàries mai estudiades fins ara.

línies seguint dos eixos principals. D'una banda hi ha el anàlisi a nivell personal i vital dels dos autors per a veure si hi havia coincidències i punts de contacte; de l'altra banda, s'ha estudiat l'obra a nivell temàtic i finalment s'ha investigat a nivell estilístic com els dos autors escrivien i si podia haver alguna contaminació entre els dos. Evidentment aquest treball previ és necessari per a entendre millor, tot allò que s'analitzarà més endavant en l'article.

2.1. Vida i trajectòria personal dels autors

Abans d'analitzar en profunditat les vides dels dos autors, cal subratllar que els dos foren escriptors clau del segle XX en les respectives cultures: la catalana pel que fa Vicent Andrés Estellés, i la italiana referint-nos a Giuseppe Ungaretti. Per què parlem d'escriptors cabdals que conformen el cànon? Açò és degut a la forma innovadora que varen tindre de fer poesia. Els dos trencaren completament amb el model poètic anterior i conformaren, d'aquesta manera, un nou estil molt personal i característic que els convertirà en autors de gran nivell. D'açò en parlarem més endavant.

2.1.1. Giuseppe Ungaretti

Giuseppe Ungaretti va nèixer el 10 de febrer de 1888 a Alexandria d'Egipte. Els seus pares, originaris de Lucca, havien emigrat en cerca de feina i varen participar en l'excavació i construcció del canal de Suez. Durant la seua infantesa va estudiar a l'Istituto Don Bosco, on s'acosta a la poesia de Giacomo Leopardi gràcies a un seu professor. En aquests anys coneix Moammed Sceab, personatge fonamental per a la seua formació. Gràcies a ell comença a interessar-se per autors com: Baudelaire, Mallarmé, Edgar Allan Poe i Nietzsche. A més, gràcies a Moammed, Ungaretti s'apropa a la revista dels simbolistes francesos *Mercure de France*. Obté per tant una doble formació, de fet va estudiar literatura italiana i francesa a la prestigiosa *École Suisse Jacot*.

Als dos anys de vida, la mort li va tocar la porta ja que va morir el seu pare. A partir d'ací serà la seua mare qui s'ocuparà de la seua educació i de guanyar diners, treballant en el forn de família.³ La mort prematura del pare influirà la seua vida des de ben xicotet, i la memòria del dol es convertirà en una constant en la seua casa. El jove Ungaretti va viure una infantesa molt dura i molt trista. El dol es respirava en l'aire, conta ell mateix que totes les setmanes anava amb la seua mare al cementeri i es quedaven hores i hores interminables a pregar sobre la tomba del pare. Aquest sentiment cap a la mort, i el dol constant viscut a casa, foren la metxa que va encendre en ell la inspiració poètica. Llegim al llibre *Vita d'un uomo*. Tutte le poesie les paraules del mateix autor que diu:

Sentimento della morte, sino dal primo momento, e attorniato da un paesaggio annientante: tutto si sgretola, tutto, credo di averlo già detto: tutto non ha che una durata minima, tutto è precario. Ero preda, in quel paesaggio, di quella presenza, di quel ricordo, di quel richiamo, costante, della morte. (Ungaretti 2016, 561).

A l'any 1901 participa en la "Baracca Rossa," un cercle anarquista fundat pel poeta Enrico Pea. Successivament, el 1909 es trasllada al Caire, on fa traduccions en francès per importació i exportació. Durant aquests anys troba feina al *Messaggero*, on publica els seus primers articles de crítica literària i tradueix un llibre d'Edgar Allan Poe. En aquest context, va conèixer Prezzolini (de *La Voce*), amb qui mantindrà una correspondència epistolar des de 1911 fins a 1969. El 1911 entra en contacte amb els cercles literaris italians i, a la tardor de 1912, la seua mare decideix vendre el forn. Amb els diners obtinguts, s'embarquen cap a Itàlia, arriben a Bríndisi i es dirigeixen cap a Florència. Fou precisament ací on va entrar en contacte, i després va començar a

³ Casualitat interessant: tant Ungaretti com Estellés eren fills de forners.

col·laborar, amb l'escriptor Giovanni Papini i el pintor i escriptor Ardengo Soffici en la revista *Lacerba*.⁴

Després d'un parell de setmanes es traslladen a París a una petita pensió al Rue des Carmes, a prop de la prestigiosa Sorbonne Université de París, on va estudiar durant dos anys. Durant l'estada en la capital francesa va entrar en contacte amb l'entorn artístic de l'època, en particular va freqüentar el filòsof Henri Bergson i assisteix a les seues classes sobre la natura del temps com a font de la nostra percepció. Bergson es converteix en un personatge cabdal per la formació d'Ungaretti, ja que influirà en la seua forma de fer poesia. El 28 de maig de 1914 es gradua amb una tesi titulada "L'Aspiration poétique de Maurice de Guérin" (un poeta menor del primer romanticisme francès). Després de la graduació torna a Itàlia, on obté l'habilitació per l'ensenyament. A Versiglia, a la província de Viareggio, coneix Pea i Ceccardo Roccatagliardi Ceccagli, fundadors del cercle anarquista Repubblica d'Apua. Ceccardo és un poeta d'inspiració parnassiana simbolista, figura dandy del segle XIX, amb somnis anarquistes i utòpics que exerceixen una gran influència sobre els seus contemporanis. El 20 de setembre de 1914 Ungaretti es veu involucrat en un altercat a Lucca, raó per la qual es trasllada a Milà, on comença a ensenyar francès i coneix Carrà i Bruno Barilli.

En aquesta època Europa es troba en guerra, i a Itàlia es debat sobre la temàtica de l'intervencionisme, al qual Ungaretti és favorable. Per tant, amb vint-i-sis anys, l'any 1914, decideix tornar a Itàlia i, amb l'esclat de la Primera Guerra Mundial, pren la decisió d'enrolar-se de forma voluntària en la guerra. Va ser enviat en la zona del Carso, en província de Trieste, i després a França. El 24 de maig de 1915 és reclutat a la infanteria com a soldat ras i va ser enviat al front al Carso. L'experiència al front és extrema i li serveix com a font d'inspiració per a escriure les seues poesies. Comença llavors a conformar-se un nou estil que acaba finalment amb la divisió entre la poesia/poble creada per Gabriele D'Annunzio i l'intel·lectualisme de les avantguardes. Durant aquests anys va mantindre unes correspondències amb Ettore Serra i Gherardo Marone. Serra era un jove tinent, amb qui comparteix la passió per la poesia i moments de treva i esperança a la trinxera. Mentre que Marone era fundador de la revista *La Diana* a Nàpols, qui l'invita a participar-hi. Fou precisament gràcies a Serra que Ungaretti publicà el seu primer llibre titulat *Il Porto Sepolto* el 1916, una col·lecció de trenta-dos poemes de guerra escrites a la trinxera. Aquest poemari reflecteix les experiències, les emocions, les sensacions, les brutalitats la pobresa i el dolor quotidià que va viure i experimentar durant la guerra. Tres anys després veu la llum el seu segon poemari que porta com a títol *Allegria di Naufragi*, on presenta un nou tipus de poesia, completament allunyat de la retòrica i del barroquisme que imperava en el panorama poètic italià amb la poesia de D'Annunzio. Hi ha un trencament absolut amb la forma de fer poesia 'tradicional' –veurem successivament, com la mateixa cosa va passar amb Estellés. Al desembre de 1916 obté una llicència curta, així que aprofita per anar a Nàpols a conèixer Gherardo i després a Florència per a reunir-se amb els escriptors amb qui havia mantingut correspondència. Comencen a eixir les primeres ressenyes de *Il Porto Sepolto*: el 4 de febrer de 1917 eix una ressenya molt elogiosa al *Resto del Carlino* de Papini, qui al març de l'any següent escriu en *Le Mercure de France* per a promocionar a l'estranger el llibre d'Ungaretti. Apollinaire també li fa els seus elogis i decideix traduir al francès les seues poesies. No obstant els elogis, hi ha també diverses crítiques: es parla de una desvalorització tècnica, es considera com a una 'mala còpia' d'Apollinaire i Mallarmé i va ser acusat fins i tot de plagi del gènere literari japonès del haiku. No obstant les crítiques, amb el pas del temps l'obra ungarettiana anirà

⁴ *Lacerba* va ser una revista literària de la ciutat de Florència, Itàlia. Fundada l'1 de gener de 1913 per Giovanni Papini i Ardengo Soffici, amb l'objectiu de polemitzar amb la revista *La Voce*, dirigida per Giuseppe Prezzolini.

coneixent-se progressivament a França gràcies a les traduccions del poeta i amic, Philippe Jaccottet.

Després de dos anys al front, la seua salut es veu afectada, així que va ser hospitalitzat a Roma. Arran d'aquesta experiència, queda marcat profundament. A finals de 1917, forma part d'un cos expedicionari a França. A març de 1918 obté una llicència i decideix anar a París; ací Apollinaire li va regalar una còpia del projecte de *Calligrammes*. Finalment el mes de novembre de 1918 es posa fi a la guerra. El 9 de novembre del mateix any, mor Apollinaire. Entre els anys 1919-1921 va viure a París ja que rep de Mussolini l'encàrrec de ser corresponsal des de París per al Popolo d'Italia, el diari fundat i dirigit per Mussolini. El 1919, Ungaretti publica *La Guerre*, una col·lecció de díhuit de les seues poesies traduïdes al francès, que obre amb un breu comentari en memòria del seu amic desaparegut. El mateix any, l'editorial Vallecchi (Florència) publica *Allegria di Naufragi*, una col·lecció de huitanta-quatre poesies escrites entre 1914-1919, amb *Porto Sepolto* com a eix central. El llibre es divideix en nou seccions, incloent-hi els díhuit poemes de *La Guerre* i altres tres traduïts al francès. En aquest període, a més, va conèixer Jeanne Dupoix, qui el 3 de juny de 1920 es convertirà en la seua esposa.

El 1920 deixa el càrrec al Popolo d'Italia i comença a treballar a l'Ambaixada Italiana a París. Jean Paulhan, el director de la *Nouvelle Revue Française*, esdevé el seu amic més proper: aquest serà un vincle molt important per a Ungaretti. Un any després decideix tornar a Itàlia amb la seua esposa i es trasllada a Roma, on treballa al Ministeri d'Affers Exteriors ocupant-se de la revisió de premsa. El 1923 es fa la primera reimpressió de *Allegria di Naufragi*, una edició limitada i prestigiosa. D'afegitó, està signada per Mussolini, amb qui té una amistat personal i comparteix les ideologies feixistes, veient en el partit feixista una oportunitat de redempció per a Itàlia.

Al març de 1924 va acollir a Roma Paul Valery, el major poeta francès d'aquells anys: és el principal continuador de la línia de Mallarmé i Ungaretti el veu com una figura de referència amb qui confrontar-se. El 1924 publica a la revista *Lo Spettatore Italiano* alguns articles sobre els inicis de la poesia francesa i sobre les principals figures franceses entre les dues guerres, com foren Apollinaire, Valery, Breton, etc. A més especula i teoritza sobre quina serà la poètica del seu segon llibre: la recerca d'una renovada atenció clàssica i moderna alhora.

L'any següent és nomenat representant a Itàlia de la *Nouvelle Revue Française* i col·labora amb *Commerce*, un comitè dirigit per Valery i altres poetes. El 1926 entra a formar part de l'Acadèmia d'Itàlia pel Decret Reial del 07/01/1926 de Mussolini, la qual cosa li va resoldre els seus problemes econòmics. Al mes de desembre mor la seua mare a Alexandria d'Egipte. L'any 1931 l'editorial Preda (Milà) publica l'edició definitiva de *L'Allegria*, que inclou setanta-tres poemes dividits en cinc seccions. A més, torna per primera vegada a Egipte, enviat per la *Gazzetta del Popolo* de Torí, on va treballar com a traductor. Va traduir algunes obres del francès, *Songs of Innocence and of Experience: Showing the Two Contrary States of the Human Soul* de William Blake de l'anglès, i els sonets de Luís de Góngora de l'espanyol. El 1933 publica *Il Sentimento del Tempo*, el seu segon llibre, que inclou poemes escrits entre 1919-1930. És compost per seixanta-tres poemes, dividits en set seccions.

Tres anys després es publica la segona edició del nou llibre, a l'editorial Novissima (Roma). Hi ha setanta poemes, dels quals set són nous, i està dividit en set seccions. Aquesta reedició representarà ja la seua conformació definitiva. El mateix any és convidat a un congrés internacional pel govern argentí: "Europa i Amèrica Llatina." El 1934 es tanca amb una altra mort molt important per al poeta, la del seu germà Costantino a Alexandria d'Egipte.

Els anys 1937-1942, són coneguts com al 'Període brasiler.' Al febrer s'embarca amb tota la seua família al *Neptunia* i va al Brasil, on obté la càtedra de Llengua i Literatura Italiana a São Paulo on imparteix dues assignatures: una sobre literatura italiana i l'altra sobre mètrica. El 1939 representa un any clau tant en la seua vida com en la producció poètica: el 20 de novembre mor el seu fill menor, Antonietto, als nou anys d'una apendicitis mal curada. Aquesta pèrdua serà la causa d'un dolor profund que deixarà el poeta en un estat de dolor agut i de profunda prostració interior. Aquestes seran evidents en moltes de les seues poesies posteriors, recollides en el seu tercer llibre inesperat, titulat *Il Dolore*, de 1947, i en *Un Grido e Paesaggi*, de 1952. El 1942 Brasil entra en guerra amb els Aliats, en conseqüència contra Itàlia. Ell i la seua família serien destinats als camps de treball, així que es veuen obligats a fugir i tornen a Itàlia. En regressar va rebre molts reconeixements per la fama obtinguda. Al setembre del mateix any és nomenat professor de *Letteratura italiana Moderna e Contemporanea* a la Universitat de Roma, on treballarà fins al 1958. A més d'això va rebre la designació per l'Acadèmia d'Itàlia, que pocs mesos després de la caiguda del feixisme li causarà problemes. Sempre el 1942 signa un contracte amb Mondadori, que es converteix en la seua casa editorial oficial, i a partir d'ara totes les seues obres es presentaran amb el títol *Vita d'un Uomo*. El 1969 Ungaretti va publicar un recull amb tots els seus poemaris publicats fins ara baix el títol de *Vita d'un Uomo*, llibre amb que es consagrarà com un dels fundadors de l'escola hermètica italiana juntament amb Eugenio Montale i Salvatore Quasimodo. El 12 de gener de 1944 la Universitat de Roma li comunica la seua expulsió de la docència per estar afiliat al feixisme, però serà rehabilitat el 1947. Aquest any va interrompre els treballs sobre el seu tercer llibre i publica, de forma inesperada, *Il Dolore*, poemari on apareix l'estat anímic més íntim d'Ungaretti, que segueix afectat per la tragèdia de la mort del seu fill i per la tragèdia col·lectiva que va suposar la Segona Guerra Mundial. A través de la desesperació, el poeta descobreix la responsabilitat humana i la fragilitat de les seues ambicions. Ungaretti, enmig del pessimisme amb que contempla la tràgica condició humana, troba un missatge d'esperança per als homes. El 1950 publica el que hauria degut ser el seu tercer llibre, *La Terra Promessa*, sobre el gran tema i mite de la Terra Promesa. Les fonts són la *Biblia* (el poble jueu fugint) i *L'Eneida* (Enea fugint de Troia, que trobarà la 'terra promesa' al Lazio i fundarà Roma). La cançó que obre el quart llibre té una forta empremta filosòfica i especulativa, i es pot observar el pensament poètic de Leopardi reflectit en ell. L'any 1952 veu la llum *Un Grido e i Paesaggi*, que s'obre amb un poemeta que es titula "Mondoghetto."

El 1958 deixa de treballar a la Universitat de Roma, se li atorga la ciutadania honorària de Lucca i comença a col·laborar amb diferents revistes. Imparteix conferències en tot el món i, a poc a poc, la seua fama va creixent. Al setembre mor la seua dona, pocs dies després de que reconfirmessin el seu matrimoni a l'església. El 1960 publica el seu últim llibre, *Il Taccuino del Vecchio*. L'any 1966 torna al Carso per a veure els llocs de la guerra, ací prova un sentiment d'esperança i sent com es regenera la vida. El 1967 viatja a Brasil i obté una *Laurea in Honoris Causa*. El 1970 és convidat per varies universitats als Estats Units d'Amèrica i es celebren manifestacions en el seu honor. A Nova York es posa malalt de broncopneumònia agreujada per complicacions cardíaques. Decideix per tant, tornar a Itàlia on morirà entre l'1 i el 2 de juny de 1970.

2.1.2. Vicent Andrés Estellés

Com bé assenyala Aina Monferrer Palmer (19), Vicent Andrés Estellés és un autor molt recent del qual encara no existeix una biografia detallada, tot i que, el 2024 haja aparegut una primera biografia, *Vicent Andrés Estellés. La veu d'un poble*, per Pau Alabajos, encara no en posseïm una més detallada i amb un tall més acadèmic. Per tant, el que es pretén fer en aquest apartat és proporcionar algunes informacions sobre la vida de l'escriptor que puguin resultar útils per contextualitzar-lo, i entendre millor la seua obra i les interconnexions existents entre ell i Ungaretti.

Vicent Andrés Estellés nasqué el 4 de setembre de 1924 a Burjassot, un municipi de la província de València, situat a la comarca de l'Horta Nord. Estellés va nèixer en una família de forners, ofici que ell també aprendrà. L'escriptor va transcórrer tota la seua infantesa a Burjassot i és precisament aquest el lloc al qual té més estima, tant pels records passats, com pels seus pares i els amics de tota la vida. Amb dotze anys, el jove Estellés ja havia començat a escriure algunes peces teatrals, definides per ell mateix 'de combat.' Les seues primeres composicions poètiques veuran la llum només el 1935-1936 i seran en castellà. Això es degut principalment a la censura franquista i a la seua formació literària que va ser autodidacta i principalment en castellà, ja que els llibres en català estaven prohibits. Per tant cal assenyalar que, sobretot en els anys de joventut, els únics textos als quals va tindre accés i amb els quals es va formar estaven escrits en castellà. Com ell mateix va afirmar en diverses entrevistes, va entrar en contacte amb la literatura catalana només durant la postguerra, gràcies a un veí de Burjassot que solia prestar-li d'amagat alguns llibres en català. En aquell període era molt difícil accedir a altres tipus de literatures que no fossin la literatura espanyola i aprovada pel règim. De fet, Joan Fuster, íntim amic d'Estellés, en el pròleg de *Recomane Tenebres. Obra Completa I* (1972), parla sobre la formació literària que van tindre els components de la seua generació a causa del franquisme: tota la literatura aprovada pel règim es feia en castellà i qualsevol dissident de la 'llengua de Cervantes' mereixia la censura. És per això que, en els poemes en català d'Estellés, moltes vegades apareixen calcs sintàctics i lèxics del castellà. Entre les seues influències es veuen figures com Garcilaso de la Vega, referent poètic per excel·lència del règim, però també figuren poetes llatins, medievals i poetes catalans com: Ausiàs March, Roís de Corella, Jordi de Sant Jordi, Joanot Martorell, Jaume Roig, Salvador Espriu, Gabriel Ferrater, Carles Riba i Jacint Verdaguer, entre d'altres. Les influències de l'autor, però, també travessen la frontera d'Espanya: de fet, podem veure com va ser influenciat també per Charles Baudelaire, Walt Whitman, Pablo Neruda, Giuseppe Ungaretti, Salvatore Quasimodo, Cesare Pavese, Paul Éluard i Arthur Rimbaud, com va assenyalar ell mateix en l'entrevista de 1978 citada al principi de l'article. Tots aquests influxos es veuen plasmats entre si i entremesclats amb diverses manifestacions artístiques i literàries de l'època, com el periodisme i el cinema.

Un fet de gran importància és que la producció poètica de Vicent Andrés Estellés és sobretot en català, tot i que hi ha alguns escrits dels anys quaranta en què es veu que l'escriptor componia en castellà. Si es deixen de banda els anys d'adolescència i joventut del poeta, anys en què va treballar de forner (el mateix ofici que el seu pare) i després d'orfebre, Estellés va treballar sempre com a periodista durant tota la seua vida a *Las Provincias*. És precisament aquesta feina la que va marcar el seu estil i la seua forma d'escriure, configurant un estil únic i ben recognoscible pels lectors.

Durant la seua vida, la mort li va deixar profundes empremtes i ferides que l'acompanyaran per sempre i que influiran en la seua forma d'escriure en determinats moments. La mort va tocar-li la porta ja durant la infantesa, quan tenia un any va veure com el seu avi va ser assassinat amb un tret pel seu germanastre per qüestions d'herència. D'açò es donarà compte només als anys quaranta quan estava estudiant periodisme a

Madrid i estava buscant articles a l'hemeroteca sobre què havia passat aquell mes de juliol. La mort, com hem dit, és companya de vida i el persegueix fins a la maduresa, llevant-li a la seua xicoteta filla Isabel de només tres mesos la nit entre el 29 de febrer i l'1 de març de 1956. És per esdeveniments com aquests que es nota la presència de la mort, i del dolor que aquesta comporta, en *Coral romput*, però també en *La nit*, *La clau que obri tots els panys* i aconseguix els seus nivells màxims en l'únic llibre publicat en castellà, titulat *Primera Soledad*.

El 1942 va publicar el seu primer article al diari *Jornada* i entre 1943-1944 va aconseguir guanyar una beca per estudiar periodisme a Madrid. El 1945 van veure la llum els seus primers poemes en castellà a la revista *Garcilaso*, i el mateix any es va allistar com a soldat a Navarra. El 1948, després d'aquests anys militars, Estellés va decidir tornar a València, lloc on va començar la seua carrera com a periodista a *Las Provincias*. Aquesta va ser la seua feina durant més de trenta anys. Durant tot aquest temps va desenvolupar diferents tasques, passant d'escriure gasetilles en vers a redactar cròniques cinematogràfiques i fins i tot va arribar a ser cap de redacció del mateix periòdic; tot i que el 1958 va ser substituït per Martí Domínguez a causa d'algunes divergències ideològiques respecte a la línia editorial conservadora, anticatalanista i afí al règim del diari. La tasca periodística d'Estellés va ser molt important ja que, amb el seu paper de crític cinematogràfic, va poder viatjar a l'estranger i conèixer la nova Europa que s'estava conformant en aquells anys. Per exemple, per la columna *Carnet del Domingo*, va viatjar com a corresponsal al Festival de Cannes. A més fou fonamental la seua voluntat, com deia ell, 'd'alfabetització' del poble que no tenia accés a una educació en català. Això fou possible entre els anys 1959 i 1974, quan va començar publicar unes gasetilles en vers en valencià dins de la secció *Bon dia*, baix el pseudònim de Roc (com a homenatge al patró del seu poble). Aquestes eren sobretot de caràcter informatiu, dins d'un marc legal marcat per la censura. Utilitzava el català per a arribar a la població: "He tingut la voluntat d'arribar a tothom: al conductor del tramvia, al treballador de la cantonada, a la dona del supermercat. Vull arribar a tothom..." ("Mural del País Valencià. El cant general de Vicent Andrés Estellés." *Serra d'Or*, febrer de 1980). A banda de les gasetilles en vers, va publicar també varis articles en prosa en valencià, que es poden encontrar en tres seccions del periòdic a partir de l'any 1973 fins al 1976 i són: *Lletres de batalla*, *Els dies que fan camí*, *El racó de cada dia*. Aquest període d'esplendor del periòdic és també conegut com a 'La primavera de *Las Provincias*.' Després de tanta joia i satisfacció a nivell laboral, comencen per Estellés els anys de crisi professional: des del 22 fins al 30 de setembre de 1974 va ser enviat com a corresponsal de guerra al Sàhara Occidental (un any abans de l'esclat de la Marxa Verda). Successivament, el 1976, anys de la Batalla de València, Estellés ja no és redactor en cap i la situació a *Las Provincias* és cada vegada més tensa, fins a culminar l'any 1978 amb una jubilació anticipada. Aquesta jubilació va ser fruit d'una decisió unilateral de la redacció del diari, ja que Estellés acabava de rebre el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i, per tant, representava tot allò que eren el valencianisme i el catalanisme que tant odiava la redacció del diari.

Als anys cinquanta va començar a participar a diverses tertúlies on va conèixer Joan Fuster i Manuel Sanchis Guarner, amb qui va enllaçar una profunda amistat. El 1953 va veure la llum el seu primer llibre, *Ciutat a cau d'orella* (editorial Torre, col·lecció L'Espiga), i tres anys més tard va publicar *La nit*. El 1958 publicaria *Donzell amarg*, poemari que va quedar finalista del Premi Óssa Menor i, el 1965, es va editar *L'amant de tota la vida*. El 1955 es va casar amb Isabel Llorente i als pocs mesos van tindre la seua primera filla, Isabel, que va morir als tres mesos de vida. La mort de la filla va marcar profundament el poeta una vegada més, convertint-se en un dels temes recurrents als seus versos. Com ja vàrem citar abans, la mort de la nena els va aclaparar i va dur Estellés a

escriure *La nit* (1956), *Primera Soledad* (que es publicarà només el 1988). També recull la seua desesperació com a pare al cant III de *Coral romput*. La parella afortunadament va tindre dos fills més, Vicent i Carmina, i les tenebres començaren a deixar espai novament a la llum en l'obra estellesiana.

Durant els anys seixanta va presenciar, impotent, com la direcció del diari *Las Provincias* seguia organitzant campanyes agressives i d'odi contra tots els que feien esforços pel redreçament cultural i lingüístic dels valencians. Estellés recorda aquelles situacions a *Horacianes*, LI (Andrés Estellés 2017, 178):

aquest any miserable,
m.cm.lxiii. d. de c.,
serà molt recordat i molt amargament.
vicent ventura, desterrat a munic o parís;
joan fuster, a sueca;
—diuen pel veïnat que escriu de nit a màquina, i
[circula un tenebrós prestigi—;
sanchis guarner recorre, perplex, la ciutat;
jo escric i espere a burjassot,
mentre pels carrers de valència
la gent, obscena, crida i crema un llibre.

Aquesta situació de contradicció entre els seus sentiments més profunds i els interessos relacionats amb la subsistència econòmica va durar fins a l'any 1971, que és quan decideix publicar els seus versos i va treure a la llum cinc llibres: *La clau que obri tots els panys*, *Llibre de meravelles*, *Llibre d'exilis*, *Primera audició* i *L'inventari clement*. Per tant el 1971 comença l'anomenat 'boom estellesià,' un període que es manté fins a 1980, durant el qual es van publicar cinc dels deu volums de l'obra completa de l'autor i vint-i-tres poemaris. L'any 1972, l'editorial Tres i Quatre va començar a publicar l'Obra Completa amb un primer volum *Recomane Tenebres*, que va obtindre el premi de la Crítica Serra d'Or. El 1971 es va publicar *Llibre de meravelles*, un dels seus majors èxits, tot i que en realitat el llibre va ser compostat entre 1956 i 1958. La temàtica principal del llibre és la misèria i la desesperació que regnaven a la ciutat de València i a l'Horta en els anys de la postguerra. Va ser a partir del *Llibre de meravelles* que molts crítics varen començar a considerar Estellés com el poeta promotor del Realisme Històric Català, també degut al to popular i dialectal amb el qual va compondre els seus poemes: "Heus ací un llibre amerat de valenciana" (Sanchis Guarner 1971, 7). A més, és en aquests anys que Estellés va ser guardonat amb diversos premis: el Premi Ausiàs March de poesia el 1966, el prestigiós Premi Lletra d'Or (1975), el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (1978), la Creu de Sant Jordi (1982), el Premi d'Honor de les Lletres Valencianes (1990) i pòstumament, la Medalla d'Or al Mèrit en les Belles Arts del Ministeri de Cultura.

Després de la mort del dictador Francisco Franco el 20 de novembre de 1975, Estellés va començar el seu projecte monumental i inacabable del *Mural del País Valencià*, un conjunt de poemaris compostat per tres volums de més de set-cents folis cadascun. Aquesta idea va germinar en Estellés amb l'objectiu de fer un cant a València, que aviat es convertirà en un projecte més ambiciós: la idea de fer tot un mural sobre els pobles del País Valencià i sobre la gent que hi vivia. Un mural on s'identifiqués tot el país, fet des del poble i per al poble. El *Mural* inclou vint-i-set llibres de poemes que narren sobre la història, els pobles, els rius, les muntanyes i els personatges valencians considerats dignes símbols i testimonis de la història i de la cultura del seu tan estimat País Valencià. Amb aquesta obra, Estellés deixa un llegat immens on emergeix amb força el seu jo líric fortament patriòtic i capaç d'unir tots els valencians.

Vicent Andrés Estellés va morir el 27 de març de 1993 a la ciutat de València, deixant darrere seu una obra monumental. També va deixar una abundant obra inèdita i de fet, pòstumament, l'editor Eliseu Climent va aplegar complet el *Mural del País Valencià* l'any 1996.

L'any 1981 Jaume Pérez Montaner i Vicent Salvador publicaren un dels primers estudis crítics sobre l'autor, *Una aproximació a Vicent Andrés Estellés*, i en la introducció d'aquest xicotet llibre afirmaren:

Vicent Andrés Estellés és el poeta més gran que ha donat el País Valencià des del segle XV, des de l'època d'Ausiàs March i Roís de Corella. [...] És un poeta excepcional, un d'aquells estranys escriptors providencials que poden justificar amb la seua obra tota una literatura. (Montaner & Salvador, 9).

Al llarg de la seua vida Estellés va conrear gairebé tots els gèneres literaris, però tant les obres narratives com les teatrals han tingut poca difusió. No obstant, totes aquestes són fonamentals per a entendre millor l'obra poètica de l'autor en la seua totalitat, com va afirmar Tameni en l'article *El prosista desconegut. Memòries, dietaris de viatge i cròniques de Vicent Andrés Estellés*:

Descobrir i estudiar aquests textos és important per a comprendre millor la figura polièdrica del burjassoter i per a veure fins a quin punt la seua professió com a periodista va influir en la seua forma de fer poesia i, més en general, de fer literatura de bona qualitat experimentant també el gènere de la prosa. (114).

2.2. Línies temàtiques afines en Ungaretti i Estellés

A nivell vital hem vist que els dos autors tenen certa afinitat: tenen orígens humils, són fills de forners, foren espectadors directes de la destrucció de la guerra, varen viure baix règims totalitaris i foren escriptors clau del segle XX en les respectives cultures.

Pel que fa els eixos temàtics fonamentals en Ungaretti i Estellés, encontrem varis que són de particular interès per a un lector-investigador que presta atenció als detalls i que fan pensar que, allò que Estellés va afirmar respecte a les influències de la poesia de Giuseppe Ungaretti, ho deia amb raó. A nivell temàtic es poden explorar diferents territoris:

- La poètica connectada amb la guerra i la postguerra: les vivències de la Primera i Segona Guerra Mundial en Ungaretti i de la Guerra Civil Espanyola en Estellés. Aquestes es veuen reflectides en *L'Allegria* i *Il Porto Sepolto* d'Ungaretti, però també en el celebèrrim *Llibre de meravelles* d'Estellés o bé *Puig Antich*, *Estat d'excepció*, *Versos per acompanyar una esperança*, *Al company assassinat a Elda* o *El Procés*, per exemple.
- La poètica del dol: la mort d'Antonietto i d'Isabel com a *casus belli* per la composició dels poemaris més durs i crus dels autors.
- La presència dels rius en els poemes: Ungaretti en el poemari *I Fiumi*, gràcies als rius de la seua vida, descobreix l'essència de la condició humana; d'altra banda Estellés, en el llibre *Els rius del Mural del País Valencià*, utilitza els rius per a traçar el mapa d'un poble i per a fer prendre consciència de la unitat territorial.
- La poètica de la memòria, connectada amb les vivències de la infantesa.
- La constant dicotomia entre Eros – Tànatos.
- La poesia com a salvació de les tenebres de la vida.
- Els versos com a mitjan per a donar veu al poble: la poesia compromesa que a través dels seus versos dona esperança i es fa càrrec del dolor col·lectiu de la població.

En aquest estudi, com es pot intuir pel títol, ens fixarem i analitzarem la poètica del dol tant en Ungaretti, com en Estellés, que s'ha anat conformant a partir de les varies morts que varen patir al llarg de les seues vides i que explota i dona vida a varis poemaris sobre la prematura mort dels fills. La poesia en ambdós poetes es converteix en una mena de 'lloc segur' on encontrar refugi, on intentar sanar aquest dolor tan lancinant com pot ser la mort d'un fill. En el pròxim capítol s'analitzarà aquesta temàtica i veurem els poemaris que nasqueren arran de les pèrdues dels escriptors.

2.3. Algunes informacions estilístiques

Abans d'analitzar la temàtica del dol i els llibres que varen nàixer d'aquesta experiència tan dolorosa, cal fer un xicotet parèntesi sobre els estils de Giuseppe Ungaretti i de Vicent Andrés Estellés. Els dos, com ja hem dit, són escriptors clau del segle XX en les respectives cultures, ja que varen crear un nou model poètic, trencant així amb el model poètic anterior imposat pels respectius canons literaris.

Pel que fa Giuseppe Ungaretti, el podem definir com al pare de l'*ermetismo*. Llegim en la *Enciclopedia Treccani*:

Si suole intendere per "ermetismo" quella tendenza della letteratura italiana contemporanea, quella poetica e quel gusto che, ricollegandosi alle correnti irrazionali della cultura e dello spirito europei, massime francesi, dal simbolismo al surrealismo, hanno trovato nella poesia e nella critica le loro manifestazioni preminenti. La definizione di "ermetica" fu propriamente introdotta, intorno al 1930, da F. Flora per la poesia "pura", essenziale, affermatasi dopo il D'Annunzio [...], quasi a sottolinearne, non senza ironia, quel carattere di difficoltà o scarsa accessibilità che le proviene dal suo analogismo estremo. Poesia "lirica", affidata piuttosto alla suggestione musicale, allitterativa della parola che non al suo significato; più al magico giuoco dei "gridi" e dei silenzi, delle "illuminazioni" e delle pause (dei "bianchi"), che non a un coordinato disegno di versi e di strofi e al canto spiegato [...] Il termine più generale di "ermetismo" venne invece di moda alcuni anni più tardi, fra il 1938 e il 1940, col diffondersi [...] di una singolare forma di critica "oscura": così che da molti si finì con identificare tale fenomeno con questa critica. [...] L'ermetismo [...] nel suo misticismo estetico, fu ai giovani poeti d'allora, da G. Ungaretti a D. Campana, mezzo per reagire a quell'amplificazione retorica, a quella struttura razionale e oratoria presenti ancora in D'Annunzio, Pascoli, Carducci, e proprie in genere della tradizione poetica italiana; [...] L'ermetismo non si restrinse solo a porre le condizioni di una nuova poesia, non si arrestò al "grido", alla impressione balenante. Ma quella rarefazione sorse via via il bisogno di un più largo respiro; da quella macerazione critica e tecnica rinacque la necessità e possibilità di un canto, vigilantissimo sempre, ma articolato e però intimamente più perspicuo. [...] Lo svolgimento dell'ermetismo poetico negli anni fra le due guerre - dal "secondo" e maggiore Ungaretti, a E. Montale, a S. Quasimodo, ai più giovani - è stato appunto nel senso di tale chiarimento spirituale e formale. Ad un autobiografismo ancora un poco stillante per quell'originario senso di naufragio nel tutto, è venuta sostituendosi una evocatività distaccata e incantata, una "memoria" carica di sortilegi, che nel vagheggiamento del "tempo perduto" ritrova le ragioni profonde delle cose presenti, e dell'essere; dell'essistere stesso. Al verso libero è succeduto l'endecasillabo, sia pure rinnovato di accenti e cesure; e l'analogia, fulcro (come

si è accennato) di tale poesia, è venuta via via risciogliendosi nei termini della comparazione.⁵

Per tant, podem afirmar que, Ungaretti va destruir el vers per a reconstruir-lo, va buscar nous ritmes per a construir noves mètriques i crear una nova musicalitat. És una recerca continua de destrucció dels versos per a crear nous ritmes i anar cap a l'essència de la paraula. Ungaretti pretén: “liberare la parola da ogni incrostazione sia letteraria, sia fisica” (De Robertis, LVI). Decideix per tant d'eliminar les cadències crepusculars i els modes discursius prosaics, els vincles que enredaven el llenguatge analògic, les imatges que treuen impuls i veritat a l'adjectiu i les mil determinacions que impedièen el vagar de l'expressió. Tot això per donar vida a una sintaxi fulminant amb una potència d'invençió. Ungaretti busca el naixement de la paraula poètica: “così cercata e riconquistata, così nuda, così sola, si vede generarsi il ritmo; e una lettura il più possibile vicina, aderente, senza ritardi, diventa la figura di quel ritmo” (De Robertis, LIX). La poètica *ungarettiana* és impregnada de metàfores i d'adjectius, cosa que retrobarem també en Estellés.

L'escriptor burjassoter també ha sabut trencar amb el model poètic anterior, creant una nova forma de fer poesia completament allunyada de tot allò al que estava acostumada la societat valenciana fins aquell moment. Estellés de fet es va apartar completament del model de poesia pura de Carles Riba, i va trencar completament amb el model Renaixentista per tal de crear una poesia més senzilla, sense cap tipus d'adorns i sobretot, que fora accessible a tots. En la poètica estellesiana es veu la voluntat d'arribar a tothom gràcies a un llenguatge clar i senzill, fins i tot col·loquial i allunyat de la varietat del català central. A l'hora d'escriure utilitzava la seua varietat lingüística, la valenciana, com a marca d'identitat, tant a nivell lèxic, com fonològic, fonètic, sintàctic, pragmàtic i gramatical.

L'estil estellesià està caracteritzat per un to col·loquial, prosaic i narratiu, açò és degut a la seua feina com a periodista, que es reflecteix en la forma de fer poesia. Un estil poètic que vol fer reflexionar i testimoniar alhora la realitat del seu món i dels seus contemporanis. El seu objectiu era de fer-se càrrec de la veu col·lectiva del poble i, de fet, una de les coses que el diferencia dels altres autors és que, a l'hora d'escriure, part d'una premissa realista en tant que escriu des del poble i no només per al poble. Estellés és, com deia ell, “un entre tants” que pateix, com tothom, la misèria degradant dels anys difícils de la repressió política i cultural de la postguerra i de la dictadura franquista. Es pot definir la seua poètica com arrelada socialment, històricament i políticament. La poesia esdevé una eina i un símbol col·lectiu de la represa, i, més encara, una arma de lluita.

D'una altra banda, hem de destacar que Estellés trenca radicalment amb la imatge prototípica de l'escriptor que s'havia configurat amb la Renaixença, i successivament amb Carles Riba. Açò ho fa a partir d'un llenguatge planer que de vegades voreja els límits de l'escatologia, i que d'altres conviu amb la pornografia més desvergonyida (com és el cas de la novel·la *El coixinet* o bé altres composicions poètiques presents al *Cicle de Jackeley* o en *Saló*, entre altres). En qualsevol cas, aquest gust pel llenguatge planer no li impedeix freqüentar els camins més complexos de la llengua.

Com ja hem destacat en la breu biografia sobre l'autor, subratllem encara la seua voluntat de fer-se entendre, la intenció pedagògica i voluntàriament divulgadora de testimoni de la història col·lectiva i la necessitat d'assumir la veu del poble. No obstant la poesia d'Estellés pugui parèixer ‘pobre,’ ja que no fa esment d'un llenguatge rebuscat, això no significa que no tenia una àmplia formació. En realitat tenia coneixement de les

⁵ [https://www.treccani.it/enciclopedia/ermetismo_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/ermetismo_(Enciclopedia-Italiana)/)

obres clàssiques, de la literatura catalana, de la literatura castellana, i de la literatura universal en general, i tot açò ho va aprendre de manera autodidacta.

Per tant, per a resumir, podem afirmar que el llenguatge poètic d'Estellés s'articula a partir de tres eixos:

- Els clàssics valencians del segle XV, el Segle d'Or de la literatura catalana.
- La literatura catalana contemporània.
- Les formes típicament dialectals de la llengua pròpia, farcida de col·loquialismes i peces lèxiques particulars, característics de l'horta de València.

3. El dol i la mort com a musa nefasta

La mort dels fills és el dolor més gran, més sord i extenuant que un pare pot experimentar al llarg de la seua vida. Desafortunadament tant Ungaretti, com Estellés, varen conèixer-lo. La mort dels seus fills, Antonietto i Isabel, es va convertir en la musa nefasta de què nasqueren obres mestres dels dos autors.

3.1. La mort d'Antonietto

En el comentari al llibre *Il Dolore*, dedicat parcialment a la prematura mort del fill Antonietto, l'autor escriu:

Mi si è fatto osservare che in un modo all'estremo brutale, perdendo un bimbo che aveva nove anni, devo sapere che la morte è morte. Fu la cosa più tremenda della mia vita. So che cosa significhi la morte, lo sapevo anche prima; ma allora, quando mi è stata strappata la parte migliore di me, da quel momento, la morte. *Il Dolore* è il libro che più amo, il libro che hi scritto negli anni orribili, stretto alla gola. Se ne parlassi mi parrebbe d'essere impudico. Quel dolore non finirà più di straziarmi. (Ungaretti 2016, 604).

El 1939, com ja hem comentat abans, va morir el fill de Giuseppe Ungaretti, Antonietto, quan només tenia nou anys a causa d'una apendicitis mal curada. Aquesta pèrdua va generar en el poeta un dolor massa gran, un dolor insuportable; la única manera d'escapar d'aquesta tragèdia la va encontrar en els versos, i és precisament allí on es va refugiar. Entre el 1939 i 1940 va compondre el primer poema dedicat a la prematura mort del fill, titulat "Gridasti: soffoco." Aquest poema veurà la llum només l'estiu del 1949 a la revista *Inventario* i, successivament, serà publicat dins del poemari *Un Grido e Paesaggi* al desembre de 1952.

GRIDASTI: SOFFOCO
 Non potevi dormire, non dormivi...
 Gridasti: Soffoco...
 Nel viso tuo scomparso già nel teschio,
 Gli occhi, che erano ancora luminosi
 Solo un attimo fa,
 Gli occhi si dilatarono... Si persero...
 Sempre ero stato timido,
 Ribelle, torbido; ma puro, libero,
 Felice rinascevo nel tuo sguardo...
 Poi la bocca, la bocca
 Che una volta pareva, lungo i giorni,
 Lampo di grazia e gioia,
 La bocca si contorse in lotta muta...
 Un bimbo è morto...

Nove anni, chiuso cerchio,
Nove anni cui né giorni, né minuti
Mai più s'aggiungeranno:
In essi s'alimenta
L'unico fuoco della mia speranza.
Posso cercarti, posso ritrovarti,
Posso andare, continuamente vado
A rivederti crescere
Da un punto all'altro
Dei tuoi nove anni.
10 di continuo posso,
Distintamente posso
Sentirti le mani nelle mie mani:
Le mani tue di pargolo
Che afferrano le mie senza conoscerle;
Le tue mani che si fanno sensibili,
Sempre più consapevoli
Abbandonandosi nelle mie mani;
Le tue mani che diventano secche
E, sole -pallidissime
Sole nell'ombra sostano...
Le settimana scorsa eri fiorente...

Ti vado a prendere il vestito a casa,
Poi nella cassa ti verranno a chiudere
Per sempre. No, per sempre
Sei animo della mia anima, e la liberi.
Ora meglio la liberi
Che non sapesse il tuo sorriso vivo:
Provala ancora, accrescile la forza,
Se vuoi -sino a te, caro!- che m'innalzi
Dove il vivere e calma, è senza morte.

Sconto, sopravvivendoti, l'orrore
Degli anni che t'usurpo,
E che ai tuoi anni aggiungo,
Demente di rimorso,
Come se, ancora tra di noi mortale,
Tu continuassi a crescere;
Ma cresce solo, vuota,
La mia vecchiaia odiosa...

Come ora, era di notte,
E mi davi la mano, fine mano...
Spaventato tra me e me m'ascoltavo:
È troppo azzurro questo cielo australe,
Troppi astri lo gremiscono,
Troppi e, per noi, non uno familiare...

(Cielo sordo, che scende senza un soffio,
Sordo che udrò continuamente opprimere
Mani tese a scansarlo...)⁶ (Ungaretti 2016, 303)

Respecte a aquest text, Ungaretti va dir:

Sono le stanze d'inizio del canto "Giorno per giorno" del *Dolore*, e mi furino dettate quando ero ancora in Brasile nel 1940, e forse il primo gettito di esse è degli ultimi tempi del 1939. Non le raccolsi nel libro con le altre perché mi sembrava racchiudessero motivi intimamente miei. Era ancora egoismo. Non si può riserbare solo per sé dell'esperienza umana, senza presunzione (2016, 627).

Il Dolore és el quart llibre d'Ungaretti, un poemari completament inesperat i, potser, siga el més atrevit de la seua maduresa poètica. Es va compondre entre el 1937 i 1946, i es publicà finalment el 1947. Aquest recull naix a partir d'una sèrie d'episodis dolorosos i traumàtics connectats amb el tema de la mort, en particular: la pèrdua del seu germà, l'exili forçós a Brasil, la Segona Guerra Mundial, el sofriment col·lectiu, fins arribar a l'episodi més tràgic, la prematura mort del seu fill Antonietto. *Il Dolore* és un crit de dolor insuportable que només pot atenuar-se un poc gràcies a la fe en Déu, és l'exteriorització del dolor que sentia Ungaretti. D'aquest recull podem destacar algunes parts rellevants: "Tutto ho perduto" (1937), que són dos poemes dedicats a la memòria del germà, i la seqüència "Giorno per giorno" (1940-1946), en memòria del fill. Aquesta és un conjunt de to dietarístic, compostat per dasset fragments dedicats a Antonietto, que parlen d'una agonia imparabile, del remordiment i de l'esperança de morir el més prompte possible per a posar fi a aquest dolor. És un crit implacable i resignat i, com va dir Maurizio Cucchi, és un "diario lirico del proprio strazio" (1947, 8). Només cap al final, en un vers escrit a distància d'anys, es produeix una sobtada quietud, una lluminositat forta del record i un suport per als anys que li queden per a viure. A la memòria del fill li dedica també la secció "Il tempo è muto."

Ací alguns dels versos més significatius de "Giorno per giorno."

2
Ora potrò baciare solo in sogno
Le fiduciose mani...
E discorro, lavoro,
Sono appena mutato, temo, fumo...
Come si può ch'io regga a tanta notte?...

5
Ora dov'è, dov'è l'ingenua voce
Che in corda risuonando per le stanze
Sollevava dai crucci un uomo stanco?...
La terra l'ha disfatta, la proteggi
Un passato di favola...

7
In cielo cerco il tuo felice volto,
Ed i miei occhi in me null'altro vedano
Quando anch'essi verrà chiudere Iddio...

8
E t'amo, t'amo, ed è continuo schianto!...

⁶ Existeix una traducció al català del poema feta per Rossend Arqués a la revista *Reduccions*.
<https://raco.cat/index.php/Reduccions/article/viewFile/47039/58071>

9
 Inferocita terra, immane mare
 Mi separa dal luogo della tomba
 Dove ora si disperde
 Il martoriato corpo...
 Non conta... ascolto sempre più distinta
 Quella voce d'anima
 Che non seppi difendere quaggiù...
 M'isola, sempre più festosa e amica
 Di minuto in minuto,
 Nel suo segreto semplice...

17
 Fa dolce e forse qui vicino passi
 Dicendo: «Questo sole e tanto spazio
 Ti calmino. Nel puro vento udire
 Puoi il tempo camminare e la mia voce.
 Ho in me raccolto a poco a poco e chiuso
 Lo slancio muto della speranza.
 Sono per te l'aurora e intatto giorno».

3.2. La mort d'Isabel

En un poema inèdit sense datació ni títol, conservat al Fons Estellés, l'escriptor diu:

L'any mil nou-cents cinquanta-sis
 Fou un any intens, intensiu.
 [...]
 Recorde l'any cinquanta-sis
 Amb un espant que no sé dir.
 He vist el rostre de la mort,
 I l'he vist amargament prop.

Com ja vàrem dir, la nit entre el 29 de febrer i l'1 de març de 1956 va morir amb només tres mesos Isabel, la primera filla d'Estellés. La va trobar morta en el seu bressol durant la nit, en tornar a casa del treball, i mai va saber de què havia mort la seua filla. Va ser un xoc complet. Ja res no tenia cap sentit per ell i, al no poder assimilar racionalment allò ocorregut, decideix refugiar-se en la poesia. Aquest fet condicionarà no només la seua vida, sinó també la seua producció literària.

El 22 de desembre de 1988 veu la llum per primera vegada un poemari 'insòlit,' escrit totalment en castellà, que porta com a títol *Primera Soledad*. La decisió d'escriure en castellà fou deguda al fet de que els familiars de la seua dona eren castellanoparlants, i volia deixar un record per a la filla perduda que pogueren llegir ells també. Respecte a això el propi escriptor, en el pròleg escriu:

Pero el hecho de que sea un libro en castellano merece unas palabras. Y a ello voy. Mi mujer es hija de madre asturiana, ha hablado a nuestros hijos en valenciano y en castellano. Pero el hecho de que escriba en castellano merece una pequeña explicación: en mi caso, podría decir con cierto énfasis, no sólo fue la lengua del amor, sino la lengua del dolor, del horror, de la soledad, del vacío, en una palabra. (Andrés Estellés 2019, 58).

Aquest llibre, a pesar que es va publicar a final dels anys huitanta, en realitat ho va compondre entre els mesos de març i maig del 56, any en què va morir la seua filla Isabel.

Primera Soledad representa un refugi per a Estellés, on intensifica el ritme d'escriptura: aquest és un flux de consciència que no pot parar. És un vòmit de versos de dolor, de ràbia, de desesperació i de desconsol cap a la dura situació que estava vivint. És precisament ací que la línia poètica del burjassoter canvia cap a una poesia més existencialista on predomina un fort to negatiu i pessimista, un llenguatge completament despulat i un registre col·loquial. Al llegir *Primera Soledad* s'entra dins d'un túnel de caos i deliri constant, és un llibre molt cru i molt fort d'assimilar. La pròpia Carmina, filla del poeta, va dir que mai ha pogut acabar de llegir-lo, ja que aquesta impossibilitat d'assimilació racional del dolor es manifesta de forma extenuant i esquinadora per al lector. El llibre es presenta com una mena de dietari, on es poden tocar amb mà la crisi i l'exili interior viscut per Estellés. Cada poema dona pas a una forta sensació de buit, de por i terror per la mort de la filla, que a més es mesclaven amb l'horror de l'amarg context de la postguerra que l'envoltava.

El llibre es divideix en dues parts: en la primera els poemes expressen les sensacions immediates a la imprevista mort de la filla; mentre que, en la segona, hi ha projeccions del record, fa digressions i sorgeixen també imaginacions sobre com haguera pogut ser la vida amb ella. A més, a banda d'aquests 'monòlegs-fluixos de consciència,' podem llegir també diàlegs que manté el mateix Estellés amb la filla i amb Déu.

Un exemple d'aquesta poesia tan dura és el següent (Andrés Estellés 2019, 177):

YO NO PUEDO llamar a la Comisaría
del Distrito y decir que no ha vuelto mi hija
a casa todavía, con lo tarde que es,
y que por Dios la busquen y que por Dios la
[encuentren:
yo no puedo llamar al Colegio y decir
si es que la han castigado por no hacer el deber
y si aún tardará mucho: yo no puedo llamar
a casa de sus tías: yo no puedo llamar
tampoco al Hospital por si es que algún tranvía,
algún coche, una moto, qué sé yo. Yo no puedo
publicar un anuncio mañana en los periódicos
y una foto diciendo su nombre y que era rubia,
que llevaba un jersey blanco y unos peúcos
y que ya se reía y que daba unos gritos.
Yo no puedo hacer nada, ninguna de esas cosas.
Mi hija ya no vuelve. No volverá nunca.
Sé que no se retrasa mirando los carteles
de un cine ni las luces de colores de algún
anuncio. No se ha ido a casa de una amiga.
Yo sé bien dónde está. Recuerdo bien el sitio.
Sé bien lo que está haciendo. Lo que le está pasando.
Y mientras, van llegando los niños a sus casas,
yo los oigo correr y gritar en el piso
de abajo, en el de al lado, en el de enfrente, y oigo
cómo dicen que han hecho en clase esto y aquello,
y luego llega el padre y corren hacia él.
Y por toda la finca se oyen sus gritos, sus
carreras, su alegría: su alegría diaria,
su rumor, su inocente alegría de agua
que recorre la finca como una cañería.

Debía estar tranquilo. Yo sé bien dónde está
 a estas horas mi hija, me puedo imaginar
 lo que ahora está haciendo. Pero no estoy tranquilo.
 No lo puedo evitar. No puedo meditar.
 No lo quiero evitar. No quiero meditar.
 Quisiera hundir mi cara, mi boca, mis narices,
 mis ojos, en la carne risueña de mi hija,
 empaparme, eso es, de carne de mi hija,
 hundir mi cara en ella, en su carne suavísima,
 igual que en un puñado de broza con relente.
 Diréis que muchas veces he escrito la palabra
 culo... No comprendéis. No sabéis lo que es esto,
 lo que son estas noches, lo que son estas tardes,
 lo que es una finca, simplemente, a estas horas.
 Esta gana feroz, esta paternidad
 feroz, este deseo de besar, de morder.
 Esta paternidad feroz ya y sin remedio.
 Esta paternidad voraz, sencillamente.

La mort d'Isabel, a banda de ser la temàtica central de *Primera Soledad*, té cert protagonisme també en altres dos reculls del burjassoter: *La nit* i *La clau que obri tots els panys*.

La nit fou elaborada a partir dels textos escrits entre setembre de 1953 i juny de 1956. El llibre s'obre amb el poema introductor "Cançó de bressol," escrit al octubre de 1953, abans de la mort de la filla: ens parla de una mort petita que li toca a la porta, pareix quasi un presagi d'allò que passarà tres anys més tard. Després d'aquest poema, el recull es divideix en dues parts: la primera escrita entre 1953-54, i la segona entre 1955-56, any de la mort d'Isabel. El tema predominant de tot el poemari és la mort, simbolitzada ja per la nit del títol. La mort es personifica en els primers poemes, sintonitzant-se amb el clima de la postguerra; mentre que, en els últims, apareix com a una vivència personal i propera. En particular en els poemes "Les nits que van fent la nit" i "La casa, ara sí", ambdós escrits el 1956 i dedicats a la filla. "La casa, ara sí" és un llarg discurs, un fluir imparabile de versos, una poesia de confessió i de reflexió. "Les nits que van fent la nit", d'altra banda, està dividida en cinc texts numerats. Ací un fragment, extret de la cinquena part, on parla de la mort de la filla (Andrés Estellés 2020, 214):

Avui, que faria sis mesos
 Ara, que és ben de nit, filla meua, voldria
 netejar-me bé els ulls, ja saps, amb aigua i sal,
 rentar-me ben bé els ulls i llavar-me les mans,
 refregant-les després en un rastell ben aspre,
 filla meua, i posar-me darrerament a escriure't,
 així, senzillament, com qui es menja una poma,
 com qui es rasca un genoll, com qui xiula al capvespre,
 tot així, filla meua, ací, en aquest racó
 de la casa, la casa en silenci, la casa
 sense tu, filla meua. Ja no sé què et vull dir,
 jo no sé si et vull dir quelcom, jo no sé res,
 jo només sé que vull parlar amb tu, romandre
 així, tota la nit, tota la vida, tota
 la nit, aquesta nit sense tu, filla meua,

oh quina nit més gran, ja saps: la nit dels hòmens.
 I ací estic, i t'escric paraules i paraules,
 vaig fent ratlles, paraules, coses i coses, coses,
 no sé ben bé què són. Altres vegades tinc
 el desig d'agafar un paper i esgarrar-lo,
 sense adonar-me'n massa, pensant en tu, com si
 et veiés, filla meua, en qualsevulla banda,
 mentrestant van caent papers, trossos menuts
 de paper, no sé. Coses. Ara faria això,
 trencaria papers, trencaria paraules,
 cada vegada fent trossos més menuts,
 més petits, petitíssims, oh i més petits encara,
 deixant-los caure al sòl, per damunt dels taulells,
 i així una hora i una altra, tota la nit així,
 tota la vida, tota la nit. Tota la Nit...

L'altre poemari on apareix la mort d'Isabel és *La clau que obri tots els panys*, obra escrita entre 1954-57. La mort de la filla apareix sobretot en la segona part del recull, titulada "Llibre d'exilis." Ací es pot apreciar una vegada més la poesia existencialista d'Estellés, que se sent com els exiliats. Està abandonat en un món de dolor i de pena causats per l'ambient de la postguerra que l'envoltava, i marcat profundament per la pèrdua de la filla. A ella li dedica en particular dos poemes: "Hi havia un àngel entre els àngels, que porta el meu cognom" (Andrés Estellés 2020, 376) i "Jo he amat" (Andrés Estellés 2020, 379).

Hi ha un àngel entre els àngels que porta el meu cognom
 He sofert molt, atònit, sense comprendre res.
 He esperat molt, amarg, sense veure mai res.
 He abandonat el lloc expectant de l'espera.
 He vist coses, i éssers. M'han vingut, aleshores,
 la llàstima i un pobre i solidari amor.
 Veig fracàs, veig silenci. Veig, sobretot, espera.
 Una amarga, cansada, silenciosa espera.

4. Conclusions

Vaig començar aquest treball fent-me una simple pregunta: podem afirmar que Giuseppe Ungaretti va influir en la poètica estellesiana com el mateix Estellés afirmà? Aquest dubte em va sorgir després d'haver llegit i escoltat les gravacions de l'entrevista al burjassoter de 1978 que aparegué en Serra d'Or, proporcionades per Enric Bou i Maqueda, a qui agraïsc per aquest tresor. He decidit investigar sobre el tema i he arribat a la conclusió de que sí, s'han produïts influències.

Estellés sempre ha sigut un home de cultura, un autodidacta a qui li agradava moltíssim llegir, sobretot literatura estrangera. A més a més, el seu treball com a periodista li va donar la possibilitat d'entrar en contacte amb molts entorns literaris i culturals estrangers, permetent-li descobrir allò que passava a Europa. No tenim informacions i dates respecte a quan va entrar en contacte amb la poesia *ungarettiana*, ho que sí sabem és que va ser, evidentment, abans de 1978. En la seua biblioteca personal no s'ha enconrat cap volum del poeta italià, però és possible que haja tingut accés als seus llibres d'altra forma, atès que en la Espanya dels anys cinquanta ja començaven a publicar-se les primeres traduccions d'Ungaretti.

Per acabar, per tant, fem un resum dels punts de contacte que hi ha, tant a nivell vital, com estilístic i literari. Evidentment els dos poetes, com hem pogut comprovar, tenen moltes connexions. Les temàtiques més freqüents i tractades de forma similar en els dos són:

- La poètica connectada amb la guerra i la postguerra i, per conseqüència, les vivències personals i col·lectives del poble.
- La presència dels rius en els poemes per descobrir l'essència de la condició humana i com a 'eina' per a traçar el mapa d'un poble, per tal de fer prendre consciència de la unitat territorial.
- La poètica de la memòria, enllaçada amb les vivències de la infantesa.
- La constant dicotomia entre Eros i Tàntos.
- La poesia com a salvació de les tenebres de la vida.
- Els versos i la veu del poeta com a instruments per a donar veu al poble, la poesia compromesa que a través dels seus versos dona esperança i es fa càrrec del dolor col·lectiu de la població.
- I finalment, la poètica del dol que naix a partir de la mort d'Antonietto i d'Isabel i dona pas a la composició dels poemaris més durs i crus dels dos autors que hem analitzat al llarg d'aquest treball.

La poesia en ambdós serveix per a curar el dolor lancinant causat per la mort dels fills. Aquests poemaris són una espècie de dietaris íntims i personals, on recollir la desesperació i la ràbia que els ofegava. D'allí també la 'necessitat' de no publicar-los justament després de la seua composició, sinó de decidir esperar per a que aquest dolor s'atenuara i poder-lo compartir amb els lectors anys després. A més, tant Ungaretti com Estellés, arriben a una dimensió quasi religiosa dins d'aquests poemes, per tal de poder afrontar i superar d'alguna manera aquest dolor tant gran i absurd. Els dos consideren la mort com a un ser obtús que actua en la indiferència més mecànica que existeix, i no fa cap tipus de distinció. Per tant, l'únic remei per plantar cara a aquesta vida tan dura és la poesia: els versos en memòria dels fills li varen permetre seguir avant. Aquest reculls i poemes queden en segon pla i són menys coneguts, però són fonamentals pel fet que ens donen una visió més completa, més íntima i humana dels dos poetes.

Obres citades

- Andrés Estellés, Vicent. *Llibre de meravelles*. València: Eliseu Climent, 1971.
- Andrés Estellés, Vicent. “Horacianes.” En *Obra Completa Revisada IV*. València: edició 3i4, 2017.
- Andrés Estellés, Vicent. *Primera Soledad*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2019.
- Andrés Estellés, Vicent. “La nit.” En *Obra Completa Revisada I*. València: edició 3i4, 2020.
- Andrés Estellés, Vicent. “La clau que obri tots els panyys.” En *Obra Completa Revisada I*. València: edició 3i4, 2020.
- Bou, Enric. “Vicent Andrés Estellés una inconformitat.” *Serra d’Or*, xx/226-227, juliol-agost (1978): 57-70.
- Carbó, Ferran. “Estudi introductori.” En *Primera Soledad*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2019.
- Cucchi, Maurizio. “Introduzione.” En *Il Dolore*. Milano: Mondadori Libri S.p.A., 1947.
- De Robertis, Giuseppe. “Sulla formazione delle poesia di Ungaretti.” En *Vita d’un uomo. Tutte le poesie*. Milano: Mondadori Libri S.p.A., 2016.
- Febrés, Xavier. “Mural del País Valencià. El cant general de Vicent Andrés Estellés.” *Serra d’Or*, xxii/245, febrer (1980): 35-37.
- Monferrer Palmer, Aina. “Estudi lingüístic, literari i textual de la poesia de Vicent Andrés Estellés en un marc d’interessos traductològics i didàctics.” Tesis doctoral. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2015. Disponible en línia en el repositori de la Universitat Jaume I: <https://www.tesisenred.net/handle/10803/290855#page=1>
- Pérez Montaner, Jaume & Salvador, Vicent. *Una aproximació a Vicent Andrés Estellés*. València: Eliseu Climent editor, 1981.
- Piccioni, Leone. “Cronologia.” En *Vita d’un uomo. Tutte le poesie*. Milano: Mondadori Libri S.p.A., 2016.
- Tameni, Elisa. “El prosista desconegut. Memòries, dietaris de viatge i cròniques de Vicent Andrés Estellés.” *Revista Valenciana de Filologia*, 8/8 (2024): 101-114.
- Ungaretti, Giuseppe. *Il Dolore*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1947.
- Ungaretti, Giuseppe. *Vita d’un uomo. Tutte le poesie*. Milano: Mondadori Libri S.p.A., 2016.